

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Rurale gemeenschappen in de Civitas Cananefatium 50-300 na Christus

Bruin, J. de

Citation

Bruin, J. de. (2017, November 21). *Rurale gemeenschappen in de Civitas Cananefatium 50-300 na Christus*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/55810>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/55810>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/55810> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Bruin, J. de

Title: Rurale gemeenschappen in de Civitas Cananefatium 50-300 na Christus

Issue Date: 2017-11-21

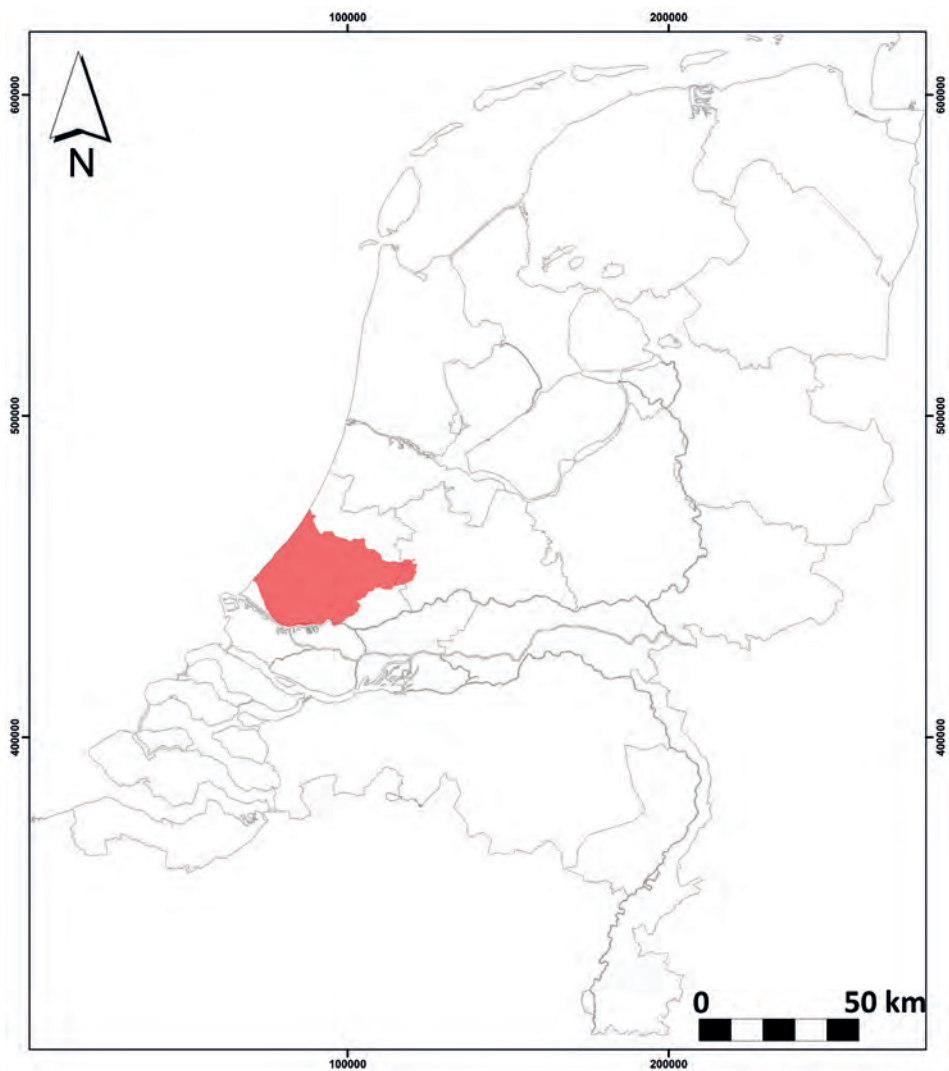

Fig. 1.1. Locatie van het onderzoeksgebied in Nederland.

Inleiding

Deze studie richt zich op de lange-termijn ontwikkelingen en de transformaties van de rurale gemeenschap van de Cananefates. Deze gemeenschap woonde in het, continentaal gezien, meest noordwestelijke deel van het Romeinse rijk. Om de Cananefates te bestuderen wordt gebruik gemaakt van een breed scala aan archeologische gegevens, die verzameld zijn op opgravingen in het onderzoeksgebied, dat grofweg overeenkomt met de *civitas Cananefatium*. Deze *civitas* bevond zich tussen de Oude Rijn en de Nieuwe Maas in de huidige provincie Zuid-Holland in Nederland (fig. 1.1). Voor alle dateringen die in deze studie genoemd worden geldt dat zij na Christus zijn, tenzij anders is vermeld.

1.1 DE CANANEFATES

Op 3 november 1997 werden bij archeologisch onderzoek in Den Haag vier Romeinse mijlpalen gevonden (Waasdorp 2003, 17). De mijlpalen, die tijdens de regeerperiode van vier verschillende keizers waren opgericht naast een Romeinse weg, konden worden gedateerd tussen 151 en 250 (Waasdorp 2003). Een van deze mijlpalen is gewijd aan keizer Decius. Op deze mijlpaal staan de sponsors vermeld, namelijk de *Cananefates*, de inwoners van het gebied (fig. 1.2). De naam *Cananefates* werd door de klassieke auteurs vaak op verschillende manieren gespeld. Op contemporaine inscripties varieerde de spelling ook. Om verwarring te voorkomen, wordt in deze studie consequent de naam *Cananefates* (of de Nederlandse vertaling hiervan, de Cananefaten) gebruikt. Hoewel *Cananefates* de naam is van een bepaalde groep mensen, informeert de naam zelf ons niet over de aard van deze groep, die een lokale gemeenschap of een stam zou kunnen zijn geweest, of zelfs een aristocratische groep leiders. We kunnen wel aannemen dat de naam refereert aan een specifieke identiteit die deze groep mensen had. Hieruit kan worden afgeleid dat het gebied rond de vindplaats van de mijlpaal van Decius in Den Haag het thuisland was van een groep of gemeenschap met de naam *Cananefates*. Op de mijlpaal van Rijswijk, die net als die van Den Haag gewijd is aan keizer Decius, worden de Cananefaten ook genoemd (Waasdorp 2003, 42). Het is echter opmerkelijk dat de oudere mijlpalen uit de regio de naam *Cananefates* niet vermelden. Dit

zou kunnen betekenen dat rond het midden van de derde eeuw een noodzaak bestond om de naam van deze gemeenschap expliciet te vermelden op een publieke manier. Een andere verklaring zou kunnen zijn dat er vóór deze periode geen herkenbare gemeenschap bestond die met de naam *Cananefates* werd aangeduid.

Fig. 1.2. Mijlpaal, gewijd aan keizer Decius, gedateerd in 250. Op de een na onderste regel worden de Cananefates vermeld. Afbeelding gemeente Den Haag, afdeling Archeologie.

Eerder te dateren epigrafische bronnen met betrekking tot de *Cananefates* zijn schaars, maar op een militair diploma, dat in 1970-1971 bij Den Haag is gevonden, wordt een veteraan vermeld, die de zoon was van de Cananefaet Amandus. Het diploma kan gedateerd worden in 164 (Bogaers 1979, 357-371; Migliorati 2011, 24; tabel 1.1). Dit zou kunnen betekenen dat reeds rond het midden van de tweede eeuw de naam *Cananefates* bestond en gebruikt werd in het onderzoeksgebied. Buiten deze regio zijn negen andere inscripties bekend, die refereren naar de *Cananefates* (tabel 1.1). De meeste van deze inscripties zijn van (afgezwaaide) militairen, waardoor een sterke band tussen de *Cananefates* en het Romeinse leger verondersteld kan worden. Enkele leden van de keizerlijke bereden lijfwacht uit de tweede eeuw in Rome identificeerden zichzelf als *Cananefates* (Speidel 1994, 191, 193-194, 226). Blijkbaar was het voor al deze (ex-)soldaten van belang om aan te geven uit welke groep zij oorspronkelijk afkomstig waren. Het vermelden van de persoonlijke achtergrond van de soldaten in Romeins-militaire contexten was echter gebruikelijk, zoals ook blijkt uit het feit dat bijna alle inscripties die verwijzen naar een Bataafse gemeenschap ook zijn opgericht door (ex)soldaten (Derks 2009, 277-280, tabel B; Roymans 2004, 5).

Verschillende klassieke auteurs verwijzen naar de *Cananefates*. Zo vermeldt Velleius Paterculus de onderwerping van de *Cananefates* door Tiberius in Noordwest Duitsland in 4 (Velleius Paterculus, *Res Gestae Divi Augusti* 2, 105). Dit zou kunnen betekenen dat de herkomst van de *Cananefates* buiten de grenzen van het latere Romeinse rijk gezocht moet worden. Tacitus vermeldt een ruitersrijenheid, de *ala Canninefas*, in 28 (Tacitus *Annales* 4, 73). Deze *ala* is in

Tabel 1.1. Inscripties die melding maken van een Cananefaatse identiteit. Voor de volledige tekst van de inscripties en de literatuurverwijzingen, zie appendix 1.

Vindplaats	Type	Naam	Origio	Aard
Den Haag	Monument (mijlpaal)		Cananefates	Civiel
Rijswijk	Monument (mijlpaal)		Cananefatum	Civiel
Poeldijk	Militair diploma	[---] Amandi F(ilio)	Cannanefati	Militair
Koblenz	Grafschrift? Ere-/wijdingszuil		civis Cananefas	Civiel?
Pföding (Raetia)	Grafschrift	L(ucio) Octavio L(uci)	civi Cananefati	Civiel?
Rome	Grafschrift		natione Caninefas	Civiel?
Rome	Grafschrift	T(ito) Aur(elio) Felici	natione Canonefas	Militair
Rome	Grafschrift	[---] Vindici	natione Cannonefas	Militair
Rome	Grafschrift	[---] Aprili	natione Cannonefas	Militair
Keulen	Grafschrift	[---] Lepidi	Cannanefas	Militair
Keulen	Grafschrift	Hemilius Lascius	civis Cannanefas	Militair
Adamklissi (Tropaeum Traiani)	Monument		Cannanefas	Militair

die periode actief in een gebied ten noorden van de Rijn, mogelijk in de omgeving van het Romeinse fort in Velsen. Tijdens de Bataafse Opstand in 69-70 worden de *Cananefates* als instigators van deze opstand vermeld en maken zij deel uit van de acht muitende Bataafse cohorten (Tacitus *Historiae* Boek 4,15,19). Na deze periode worden de *Cananefates* niet meer genoemd in de klassieke bronnen. Als deze bronnen letterlijk genomen worden, bestaat 4 een, vanuit Romeins perspectief gezien, Cananefaatse groep.

Er bestaat een aanzienlijk tijdsverschil tussen de periode waarin de historische bronnen spreken over de *Cananefates* (de eerste eeuw) en het tijdvak waarin de epigrafische bronnen wijzen op het bestaan van de *Cananefates* (vanaf de tweede eeuw). Op basis van de klassieke bronnen kan verondersteld worden dat de Cananefaten een etnische groep uit Noordwest Duitsland was, waarvan de mannelijke leden in de eerste eeuw in het Romeinse leger werden geïncorporeerd. Hoewel na 69-70 geen geschreven bronnen over de *Cananefates* meer voorkomen, is het aannemelijk dat er in de eerste eeuw een specifieke Cananefaatse identiteit bestaat, vanuit Romeins literair perspectief. De mijlpalen die de *Cananefates* vermelden, de afkorting MAC (*Municipium Aelium Cananefat(i)um*) op twee andere mijlpalen en het militaire diploma van de Cananefaatse zoon zijn allemaal gevonden in de regio tussen de huidige Oude Rijn en de Nieuwe Maas en daarmee vallen deze vondsten binnen het onderzoeksgebied van deze studie. Deze regio zal het thuisland van de *Cananefates* hebben gevormd in de tweede en derde eeuw (Bloemers 1978, 79). Klaarblijkelijk bleef een Cananefaatse identiteit bestaan na de eerste eeuw. Het gegeven dat zelfs eenvoudige soldaten hun Cananefaatse achtergrond vermelden op inscripties (tabel 1.1.), toont aan dat de naam *Cananefates* niet refereert aan een kleine aristocratische groep leiders, maar juist aan een grotere gemeenschap. De naam *Cananefates*

slaat dus op een specifieke sociale groep of gemeenschap die in de tweede en derde eeuw in het onderzoeksgebied woonde.

Geschreven bronnen geven slechts een beperkt inzicht in de Cananefaatse samenleving en daarom moeten archeologische gegevens in de analyse betrokken worden, om de sociale structuur van de Cananefates beter te begrijpen. Talrijke opgravingen in het Cananefaatse gebied hebben grote hoeveelheden gegevens opgeleverd met betrekking tot de rurale nederzettingen, waarin de Cananefates woonden. De vroegste bewoning in deze nederzettingen kan worden gedateerd vanaf de periode rond 50, terwijl het merendeel van de sites vanaf 70 en later dateert. Omdat er geen aanwijzingen zijn voor continuïteit in de bewoning tussen de late ijzertijd en de periode rond 50, lijkt de regio opnieuw bewoond te worden door immigranten, met een achtergrond in het West-Nederlandse kustgebied (paragrafen 5.3 en 5.4). De Cananefates zijn waarschijnlijk onder Romeins-militaire controle in het gebied geplaatst (paragraaf 5.4). Verondersteld kan worden dat de formatie van het Cananefaatse administratieve district, de zogenaamde *civitas Cananefatium* (Van Es 1981, 137; 217), plaatsvond na de inrichting van de Romeinse provincie *Germania inferior* rond 85 (Heeren 2009, 248). In de tweede eeuw werd het gebied verkaveld, wat betekent dat de rurale nederzettingen werden geïncorporeerd in een ontworpen landschap, waarin landbezit vermoedelijk een belangrijke rol speelde. Vanaf het midden van de tweede eeuw werd dit landschap ontsloten door een Romeinse weg. Waarschijnlijk verkreeg rond dezelfde periode de Romeinse nederzetting in het huidige Voorburg de status van *municipium*, waardoor de site het stedelijk en bestuurlijk centrum van de regio werd. De verandering in status voor deze nederzetting was waarschijnlijk gerelateerd aan de infrastructurele ontwikkelingen op het platteland zoals de voornoemde verkaveling en de aanleg van de weg. Eveneens vanaf het midden van de tweede eeuw werden gebouwen in Romeinse stijl op het platteland gebouwd en valt binnen de materiële cultuur een toename aan geïmporteerde goederen waar te nemen. Een deel van de nederzettingen werd rond het begin van de derde eeuw verlaten, vanwege een stijgende grondwaterspiegel in het gebied.

In de derde eeuw lijkt het gebied in het centrum te liggen van een belangrijk supra-regionaal uitwisselingsnetwerk (De Bruin 2012c, Driessen 2012e). De materiële cultuur in de rurale nederzettingen bestaat in deze periode vrijwel uitsluitend uit geïmporteerde goederen. Dit is een indicatie dat de rurale wereld in het onderzoeksgebied sterk geïntegreerd was in Romeinse structuren en dat een substantieel deel van de populatie welvarend was. Vanaf het einde van de derde eeuw neemt het aantal rurale nederzettingen in het gebied sterk af. Militaire nederzettingen langs de kust en de Romeinse stad in Voorburg blijven gedurende de derde eeuw bewoond. In de vroege vierde eeuw breekt de bewoning in het merendeel van de regio af. Wel worden in de eerste helft van de vierde eeuw oude nederzettingsterreinen bezocht door groepen met een materiële cultuur die vergelijkbaar is met vondstcomplexen in

Noord-Holland. Na het midden van de vierde eeuw is er geen archeologisch bewijs voor de aanwezigheid van bewoning. Er lijkt sprake te zijn van een discontinuïteit in de bewoning tot in de vroege middeleeuwen.

1.2 ONDERWERP, DOEL EN ONDERZOEKSVRAGEN

Het onderwerp van deze studie is de rurale gemeenschap van de *Cananefates*, waarbij de ontsluiting van alle archeologische bronnen met betrekking tot deze gemeenschap het voornaamste doel vormt. De centrale onderzoeksvraag richt zich op de manier waarop de identiteit van de Cananefaatsche gemeenschap gevormd is en hoe deze door de tijd heen veranderd is. Aangezien verondersteld kan worden dat identiteitsvorming van rurale groepen binnen het Romeinse rijk onder invloed stond van Rome, is een afgeleide vraag wat de rol van de Romeinse staat nu precies was in het proces van identiteitsvorming van de Cananefaatsche groep. Tenslotte kan de vraag gesteld worden of de Cananefaatsche casestudy toegepast kan worden toegepast op andere gemeenschappen langs de grenzen van het Romeinse rijk.

Het bestuderen van een rurale gemeenschap langs de Rijn in Noordwest-Europa kan niet zonder gebruik te maken van het onderzoek dat heeft plaatsgevonden in de Bataafse *civitas*. Dit gebied bevindt zich aansluitend aan het onderzoeksgebied, waardoor een directe vergelijking met de gegevens uit het onderzoeksgebied mogelijk is. Onderzoek van de Bataafse gemeenschap heeft geleid tot modellen die vaak toegepast worden op andere groepen in grensregio's van het Romeinse rijk, zoals de *Cananefates* (Bazelmans en De Jonge 2006, 35-49; Siemons 2009, 373-375). Echter, geen enkele rurale groep heeft zo veel aandacht gehad als de *Batavi* (Willems 2007, 554), waardoor niet bekend is in welke mate de ontwikkelingen in het Bataafse gebied specifiek gelden voor die regio. Een vergelijking met de gegevens uit de Cananefaatsche biedt de mogelijkheid inzicht te krijgen in deze problematiek. Andere goed onderzochte regio's, zoals het Kromme Rijngebied, het (oostelijke) Rivierengebied, het Maas-Demer-Scheldegebied en het noordelijke deel van de *civitas Menapiorum* kunnen eveneens in deze vergelijking betrokken worden (De Clercq 2009; Heeren 2009; Roymans et al. 2015; Vos 2009, Willems 1981; Willems 1983).

Veel studies met betrekking tot rurale gemeenschappen en hun relatie met het Romeinse rijk in Rome's noordwestelijke provincies hebben zich voornamelijk geconcentreerd op de veranderingen die deze gemeenschappen ondergingen net voor en direct na de aankomst van het Romeinse leger, of in de eeuw daarna (zie bijvoorbeeld Roymans 2004). Voor ontwikkelingen die binnen deze gemeenschappen plaatsvonden in de eeuwen na deze periode is echter veel minder aandacht geweest. Dit probleem is ook opgemerkt door Louise Revell, die stelt dat “There has been less work on the variation within *communities* and the way

in which the people of the empire might have experienced Rome, after the initial period of annexation” (Revell 2009, ix). In dit onderzoek wordt daarom een langere periode als uitgangspunt genomen voor de bestudering van de rurale bewoning onder Romeinse heerschappij, namelijk vanaf 50 tot en met 350.

Een belangrijk element van hedendaagse studies binnen de Romeinse archeologie is het bestuderen van het zelfbeeld van mensen in het verleden. Een breed scala aan bronnen wordt hierbij gebruikt om vast te stellen of mensen zichzelf zagen als Bataafs, Menapisch, of iets anders. De belangrijkste bron hierbij is wel de epigrafische, omdat inscripties vaak opgesteld werden in opdracht van de persoon zelf. Geschreven, historische bronnen worden ook gebruikt om inzicht te krijgen in de identiteit van groepen mensen. Deze bronnen zijn meestal geschreven vanuit het perspectief van een buitenstaander door Romeinse auteurs die nooit in het gebied van studie zijn geweest of zelfs maar de mensen hebben ontmoet die zij beschreven. Het grootste probleem is wel dat teksten die geschreven zijn door lokale schrijvers uit de provincies van het Romeinse rijk grotendeels ontbreken. Zoals hierboven vermeld, geldt voor de *Cananefates* dat weinig literaire bronnen beschikbaar zijn, die bovendien alleen in de eerste eeuw te dateren zijn. Archeologisch onderzoek in het Cananefaatse gebied heeft niet meer dan een dozijn inscripties opgeleverd, waarvan de meeste toegeschreven kunnen worden aan militaire functionarissen van buiten de regio en die in de tweede en derde eeuw gedateerd kunnen worden. Naamgraffiti op aardewerk is relatief schaars in het onderzoeksgebied. Voor het onderzoek naar de gemeenschap der *Cananefates* zijn archeologische gegevens dus de belangrijkste bron. Dit geldt overigens ook voor andere rurale gemeenschappen in het Romeinse rijk (Roymans 2015, 2). Archeologische bronnen kunnen inderdaad een alternatieve kijk geven op gemeenschappen waarover bijna geen literaire gegevens beschikbaar zijn (Wells 1999, 22-27).

Het gebruik van archeologische gegevens als uitgangspunt voor onderzoek kan echter problematisch zijn, want het is bijna onmogelijk om het individu op te sporen (Haynes 2013, 369-370; Ivleva 2012, 12).¹ Naast graven waarin één persoon is begraven (en die grotendeels ontbreken in het onderzoeksgebied), is het meest gedetailleerde niveau dat via archeologisch onderzoek bestudeerd kan worden dat van het individuele huis en zijn huishouden. In het Cananefaatse gebied is ook dit niveau echter moeilijk te bestuderen, vanwege de problematische relatie tussen de gevonden huisplattegronden en de vondsten uit de omgeving van deze huizen, aangezien het vondstmateriaal ook door andere huishoudens gedumpt kan zijn. In een aantal gevallen zijn er namelijk aanwijzingen dat oude huisplaatsen gebruikt zijn als moestuinen die bemest werden met afval (waaronder veel archeologisch vondstmateriaal) van andere huishoudens. Daarom is het moeilijk vondsten aan bepaalde

1 Individu in de zin van een enkelvoudig persoon, niet een persoon met onze moderne individualiteit.

huisplattegronden toe te wijzen. In plaats van het individuele huishouden zijn dus hele nederzettingen en nederzettingssystemen het voornaamste onderwerp van dit onderzoek of, anders gezegd, de regio is in zijn geheel bestudeerd, zonder al te veel in te gaan op individuele vindplaatsen en vondsten.

De ontwikkeling van de *Cananefates* als relatief kleine, sociale groep en de veranderingen in de identiteit van deze groep vonden niet plaats in een vacuüm (Gerritsen 2006, 151), maar in een sfeer van interactie met andere gemeenschappen in het omliggende gebied. In Romeins *Britannia* onderscheidt David Mattingly drie brede gemeenschappen, namelijk de militaire gemeenschap, de stedelingen en de rurale gemeenschappen. Deze gemeenschappen delen geen enkelvoudige, gemeenschappelijke cultuur en “...there were significant differences between them (and indeed further levels of divergence within each of these major communities)” (Mattingly 2006, 18). Het feit dat deze gemeenschappen allen in het Romeinse rijk leven, sluit echter niet uit dat ze wel degelijk enkele aspecten delen, zoals bepaalde normen, waarden en kosmologie. Voor het onderzoeksgebied is Mattingly's aanpak gevolgd, want er waren Romeinse forten langs de Oude Rijn (de grens van het Romeinse rijk), een Romeinse stad en talrijke rurale nederzettingen, die goed passen in de door Mattingly onderscheiden gemeenschappen. Alle archeologische resten van de drie gemeenschappen zijn hiertoe bestudeerd en worden in deze studie gepresenteerd, zodat een overzicht ontstaat van deze gemeenschappen. Bovendien wordt inzicht verkregen in de interactie tussen de rurale bevolking in het gebied en de militaire en stedelijke gemeenschappen. In de volgende paragrafen worden enkele voor deze studie relevante concepten besproken.

1.3 RURAAL VERSUS ROMEINS

Rurale gemeenschappen, vooral die in de Romeinse provincies, worden regelmatig gekarakteriseerd als ‘inheems’, (Mattingly 2011, 63; Van Londen 2006a, 9), een dichotomie veronderstellend tussen ‘inheems’ en ‘Romeins’. Dit veronderstelde contrast is gebaseerd op vooroordelen als slecht-goed, onderontwikkeld-geciviliseerd, ongeletterd-geletterd, enzovoorts (Heeren 2009, 8). Aan de andere kant houdt de term ‘Romeins’ geen homogene identiteit in, omdat Romeins-zijn gezien kan worden als “...a discourse which could encapsulate numerous different experiences” (Revell 2009, 9, met verwijzingen). Het concept ‘inheems’ impliceert bovendien dat de rurale gemeenschappen al aanwezig waren in een gebied op het moment dat het Romeinse leger arriveerde. In het onderzoeksgebied was dit echter niet het geval, omdat er nauwelijks archeologisch bewijs is voor de aanwezigheid van bewoning voor de aankomst van het Romeinse leger. Dus de inheemsen waren niet inheems in deze regio, noch waren zij Romeins (althans, wettelijk gezien). Identiteiten zijn complex samengesteld en ontwikkelen zich vaak in relatie met de context waarin zij zich bevinden, want (etnische) identiteiten zijn

situationele constructies (Geary 2012, 1-18). Etiketten als ‘inheems’ of ‘Romeins’ zijn dus te simplistisch om de complexe culturele samenstellingen, die het resultaat zijn van processen van culturele interactie, te benoemen (Heeren 2009, 8). Om het gebruik van deze normatieve concepten te vermijden wordt in deze studie de term ‘ruraal’ gebruikt om de bewoners van de plattelandsnederzettingen aan te duiden, terwijl ook militaire en stedelijke gemeenschappen worden onderscheiden. Deze gemeenschappen vertonen “...regional, chronological and social variance...” (Mattingly 2006, 520). Bovendien kunnen allerlei soorten identiteiten op hun beurt weer dwars door deze gemeenschappen heen lopen.

1.4 MIGRATIE EN ETNOGENESE

Zoals hierboven is gesteld (paragraaf 1.1) is in het onderzoeksgebied geen bewijs voor een continuïteit in bewoning tussen de late ijzertijd en de vroege Romeinse periode. Vrijwel alle rurale nederzettingen zijn nieuw gesticht, wat inhoudt dat het merendeel van de rurale bevolking in de Romeinse tijd van elders afkomstig is. Met andere woorden, de bewoners kunnen gezien worden als migranten die zich in het gebied hebben gevestigd. Migrantenvestigen zich doorgaans in reeds bewoonde gebieden, waardoor het (archeologisch gezien) vaak moeilijk is de migranten te onderscheiden van de oorspronkelijke bevolking. In het onderzoeksgebied bestaat de gehele rurale bevolking echter uit migranten en hierdoor is de vraag naar de herkomst van deze mensen relevant. Het achterhalen van de herkomst van migranten kan evenwel gecompliceerd zijn, vooral wanneer epigrafische bronnen ontbreken, zoals in het onderzoeksgebied het geval is. Historische bronnen voor deze periode zijn niet erg informatief en spreken de archeologische bronnen vaak tegen. Materiële resten, gevonden op opgravingen in het onderzoeksgebied, zijn dus de belangrijkste bron voor het beantwoorden van de vraag over de herkomst van de rurale gemeenschappen in de *civitas Cananefatium*. Vooral roerende artefacten, zoals *fibulae* (mantelspelden), zijn hierbij belangrijk, want “Objects move with humans” (Ivleva 2012, 31). De vormen van het handgeformde, lokaal vervaardigde aardewerk waren gebaseerd op reeds bestaande tradities, waardoor het mogelijk is het handgeformde aardewerk van omliggende regio's te vergelijken met dat van het onderzoeksgebied, zodat de herkomst van deze typologie achterhaald kan worden. Omdat de immigrerende groepen in het onderzoeksgebied een vrijwel onbewoonde regio aantroffen, was er geen noodzaak om te integreren met bestaande groepen.

De immigrerende groepen integreerden echter wel met elkaar nadat zij zich in het onderzoeksgebied hadden gevestigd. Voor de formatie van de naburige Bataafse gemeenschap in de eerste eeuw voor Christus wordt het model van de etnogenese gehanteerd (Roymans 2004). In dit model vormt een leidende *Traditionskern* (of kern van tradities) van immigranten, in het geval van de *Batavi* mogelijk van Chattische afkomst, een amalgaam met overgebleven

rurale groepen in het Nederlandse rivierengebied, waarbij een nieuwe, Bataafse gemeenschap wordt gevormd (Roymans 2004, 251). Dit proces vindt niet plaats in een vacuüm, maar in de context van de politieke en militaire ontwikkeling van het Romeinse rijk (Van Driel-Murray 2003, 200-217), of, zoals Roymans stelt: “... we should regard the Batavians to a large extent as a creation of the Roman Frontier” (Roymans 2004, 251). In het verleden zijn pogingen gedaan om de ontwikkeling van de Cananefaatse gemeenschap in te passen in het Bataafse model van etnogenese (Bazelmans en De Jonge 2006, 35-49). De Cananefaatse gemeenschap is echter ontwikkeld vanuit meerdere immigrantengemeenschappen die op verschillende momenten in een vrijwel onbewoond gebied arriveerden. Mogelijk was een kern van tradities waarop de immigranten hun gemeenschappelijke materiële uitingen baseerden al in een eerder stadium gevormd, maar dit blijft uitermate hypothetisch, aangezien archeologische bewijzen voor centrale plaatsen of elitenederzettingen ontbreken. Overigens is daarmee niet gezegd dat een *Traditionskern* altijd archeologisch aantoonbaar moet zijn; een elite kan zich bijvoorbeeld ook onderscheiden op basis van een hoge leeftijd van de leidinggevende figuren. Ook kan het gaan om mensen die het langst in het gebied woonden.

Hoe het ook zij, het feit, dat het de immigrerende groepen werd toegestaan om zich te vestigen op land dat onder Romeins-militaire controle stond, kan betekenen dat het Romeinse leger of de staat een rol speelden in de vorming van de Cananefaatse groepsidentiteit. De genese van de gemeenschap van de *Cananefates* vond dus eerder plaats in een gelijkwaardige dialoog tussen verschillende, multi-etnische sociale groepen, waarbinnen geen (archeologisch aantoonbare) kern van tradities aanwezig was. De rol van de Romeinse staat (of het leger) in dit proces blijft onduidelijk, maar zou niet onderschat moeten worden; zo is het goed mogelijk dat juist de aanwezigheid van een dergelijke politieke autoriteit in de regio de integratie van de verschillende immigrerende groepen versterkt heeft, waarbij de losse groepen zich genooddaakt voelden om als één, van buiten goed herkenbare gemeenschap te opereren. Dat rurale groepen inderdaad reageerden op de aanwezigheid van bijvoorbeeld het Romeinse leger, zou ook kunnen blijken uit de introductie van centrale grafvelden in het Bataafse gebied, die gedateerd worden vanaf 40, vermoedelijk niet geheel toevallig ook de periode waarin de eerste forten langs de Rijn in gebruik werden genomen (Heeren 2009, 233 en 260). Dus, in plaats van het bestuderen van de Cananefaatse gemeenschap vanuit het perspectief van het model van etnogenese, zou een nadruk op een concept als de (symbolische constructie van de) *community*, in combinatie met de aanwezigheid van een externe politieke autoriteit (zoals het Romeins leger), weleens veelbelovender kunnen zijn (paragraaf 1.7).

1.5 BECOMING ROMAN?²

De belangrijkste theoretische discussie binnen de hedendaagse Romeinse archeologie spitst zich toe op de vraag hoe lokale gemeenschappen ‘Romeins’ werden, een proces dat wel romanisering wordt genoemd. In de afgelopen decennia staat het romaniseringsconcept ter discussie en werden alternatieve modellen voorgesteld (Hingley 1996, 35-48; Hingley 2005; Mattingly 2011; Versluys 2014, 1-20; Webster 2001, 209-225; Wells 1999; Woolf 1998). Andere wetenschappers doen pogingen om het concept te rehabiliteren (Heeren 2009, 14-16; Heeren 2014, 159-173; Roymans 2015, 12; Slofstra 2002, 16-38). Stijn Heeren heeft gepoogd het concept van de romanisering te herformuleren, als antwoord op de kritiek op het model. Hij stelt dat romanisering een proces is dat “...optrad in elke contactsituatie tussen representanten van de Romeinse maatschappij en actoren (groepen of personen) van andere identiteit of etniciteiten. Het omvatte de overname en aanpassing van oorspronkelijk Romeinse ideeën, gebruiken en voorwerpen, door actoren uit alle geledingen van de maatschappij, op een eigen manier die aansluit bij hun zelfbeeld (identiteit), dat situationeel bepaald was. Romanisering is aldus geen lineair proces met een uniforme uitkomst, maar een proces van culturele aanpassing die per groep (of persoon), per situatie en per periode kan verschillen. Romanisering is een proces-term; het impliceert een chronologische bestudering met tenminste twee ijkpunten. Afhankelijk van het gekozen bronnenmateriaal kan men een romaniseringstraject van individuen of van groepen bestuderen” (Heeren 2009, 15-16).

Het proces van romanisering zou dus altijd leiden tot het verkrijgen van een heterogene ‘Romeinse’ identiteit. Dit suggereert ook dat op een gegeven moment de romanisering een hoogtepunt of ‘piek’ bereikt, waarna het proces ‘eindigt’ en de romanisering is ‘voltooid’. Dit betekent tevens dat het concept niet kan worden toegepast om veranderingen in de (groeps-)identiteit na de overgang van de niet-Romeinse naar de Romeinse identiteit te verklaren. Echter: “...a Roman identity is not a fixed point to be reached, but rather a more fluid concept which needs to be continuously worked through the routines of everyday life” (Revell 2009, 8). Het behalen van de ‘Romeinse’ identiteit is dus niet het eindpunt van de ontwikkeling van de identiteit van een persoon of groep. In het onderzoeksgebied suggereren de archeologische gegevens dat de rurale gemeenschap hier niet per se ‘Romeins’ is geworden, maar dat er eerder een provinciale of zelfs lokale identiteit tot ontwikkeling is gekomen. Dus in plaats van het nastreven van een “...holistic, conceptual/explanatory framework...” (Stek 2014, 33) om veranderingen in de identiteiten van kleine sociale groepen in het Romeinse rijk te bestuderen, zou “...a series of less grand (or less grandiose) theories, each one directed more precisely at a smaller target” (Woolf 2014, 48) meer op zijn plaats zijn. Een goed voorbeeld van deze benadering is het zogenaamde veteranenmodel, dat in de volgende paragraaf bediscussieerd wordt.

2 De titel van deze paragraaf is gebaseerd op de titel van Greg Woolf's boek 'Becoming Roman' (Woolf 1998).

1.6 TERUGKERENDE VETERANEN VAN DE AUXILIA

Veranderingen binnen rurale gemeenschappen in het Romeinse rijk worden vaak verklaard door de invloed van veteranen van de hulptroepen (*auxilia*) van het Romeinse leger die, na 25 jaar dienstdaand, terugkeerden naar hun thuisland om als transculturele bemiddelaars te fungeren tussen het Romeinse leger en de rurale bevolking (Derks en Roymans 2006, 133; Heeren 2009, 256). In het Romeinse leger aten en kleeften de jonge mannen uit de rurale gemeenschappen zich als soldaten. Bovendien bewoonden zij barakken, gingen naar het badhuis en “...assisted in building infrastructural works involving measurement and often learned to write in Latin” (Heeren 2014, 167). Vermoedelijk werden deze praktijken mee naar huis genomen door afgezwaaide soldaten die terugkeerden naar hun regio van oorsprong en doorgegeven aan de lokale gemeenschappen, waardoor een reeks van maatschappelijke veranderingen in werking werd gezet. Dit ‘veteranenmodel’ werd speciaal ontwikkeld voor de Bataafse gemeenschap, omdat die onderhevig was aan intensieve rekrutering in de Romeinse periode en diensgevolge relatief veel soldaten leverde aan het Romeinse leger (Derks en Roymans 2006, 122-123).

Onderzoekers hebben geprobeerd iom de Bataafse veteranen door middel van de inventarisatie van archeologisch vondstmateriaal te lokaliseren. Hierbij geldt voor het Bataafse platteland dat veteranen niet alleen via inscripties en militaire diploma’s getraceerd kunnen worden, maar dat ook ander vondstmateriaal, zoals militaire uitrustingsstukken en paardentuig, maar ook artefacten die wijzen op geletterdheid, zoals zegeldoosjes, schrijftafeltjes, *styli* en inktpotten, door veteranen mee kunnen zijn genomen nadat zij afgezwaaid waren uit het Romeinse leger (Derks en Roymans 2006, 121-135; Nicolay 2002, 53-66; Nicolay 2003, 414-435; Nicolay 2007; Roymans 2009, 85-98; Roymans 2011, 139-160; Vos 2015, 453). Huizen met veranda’s (de zogenaamde *porticushuizen*, Van Enckevort en Hendriks 2014, 254-261; zie ook paragraaf 5.5.2), gebouwd in het Bataafse gebied, vertonen wellicht gelijkenis met barakken, die deze veranda’s ook hadden; veteranen worden verantwoordelijk gehouden voor de introductie van deze nieuwe bouwwijze (Vos 2009, 240-251; Vos 2015, 453-454). Vermoedelijk werden gebouwen met stenen funderingen ook in opdracht van veteranen gebouwd, maar in dit geval zou het om afgezwaaide officieren gaan, omdat zij het sociale netwerk en de financiële middelen hadden om dergelijke bouwmaterialen te verkrijgen (Vos 2015, 454). Het verschijnen van Romeinse forten in de Bataafse regio zorgde ervoor dat een grotere vraag naar voedsel ontstond, waardoor de *Batavi* zich toededen op het creëren van een landbouwsurplus, dat aangewend kon worden “...to acquire new foodstuffs and items connected with dress, taste and body care. Joining the Roman army or producing an agrarian surplus were the Batavian ways of being Roman. At the same time, the burial ritual and settlement architecture remained conservative” (Heeren 2014, 169). Het huidige beeld is dus dat het Romeinse leger en met name de veteranen de katalysatoren waren van veranderingen op het Bataafse platteland (Heeren 2014, 169-170).

Het hierboven geschetste beeld van veteranen als transculturele bemiddelaars is echter overwegend positivistisch. Veteranen waren immers niet altijd succesvolle mensen en ze konden dan ook last hebben van allerlei psychologische problemen (Melchior 2011, 209-223; Vos 2009, 264), invalide zijn of simpelweg oud. Andere veteranen of soldaten die oneervol ontslagen waren konden deelnemen aan banditisme, zoals de beruchte Maternus, die een deserteur was (Haynes 2013, 363-366). Dus het Romeinse leger “...did not automatically generate turbo-charged agents of ‘Roman’ culture” (Haynes 2013, 340). Hoeveel soldaten daadwerkelijk wilden terugkeren naar hun thuisland is eveneens de vraag. Veel Thracische veteranen keerden duidelijk terug naar hun land van herkomst, maar anderen bleven in de regio waar ze voorheen gelegerd waren (Haynes 2013, 343-347). Met een gemiddelde levensverwachting van 45 jaar overleefden niet veel veteranen hun dienstdtijd van 25 jaar en indien zij dit wel deden, leefden zij na hun afzwaaien vermoedelijk niet erg lang meer en is het nog maar de vraag of zij geneigd waren om zich met landbouw bezig te gaan houden (Haynes 2013, 360). Het lokaliseren van veteranen in de provinciale samenleving wordt bovendien gecompliceerd doordat stenen monumenten met inscripties van veteranen hergebruikt kunnen zijn in gebouwen op andere plaatsen dan waar zij zijn opgericht. De verspreiding van inscripties van veteranen langs de Rijn valt echter samen met de plaatsen waar legerplaatsen en steden waren gelegen; slechts 11 van de 73 inscripties die een veteraan vermelden is op het platteland gevonden (Derks en Roymans 2006, 124-125, fig. 2). Klaarblijkelijk bleven de meeste veteranen in de onmiddellijke omgeving van hun vroegere dienstmakkers of vestigden zij zich in stedelijke centra.

Ook de identificatie van veteranen door gebruik te maken van de verspreiding van militaire diploma's is niet zonder problemen, omdat de vindplaats van een diploma niet altijd gelijk staat aan de verblijfplaats van een veteraan; veel diploma's zijn gefragmenteerd en werden klaarblijkelijk beschouwd als schroot (Haynes 2013, 343). Echter, het diploma van Elst, gevonden in de Bataafse regio, was van een Bataafse veteraan (Derks en Roymans 2006, 127, table 1) en het diploma van Poeldijk (fig. 1.3), gevonden in het onderzoeksgebied, was van de zoon van de Cananefaat Amandus (Bogaers 1979, 357-371). Deze diploma's waren dus van veteranen die terugkeerden naar hun geboortegrond. Wat de exacte woonplaats van de veteranen in kwestie was blijft onbekend, maar het is verleidelijk het Poeldijkse diploma in verband te brengen met zijn vindplaats, namelijk een van de weinige gebouwen met een stenen fundering in het onderzoeksgebied (paragraaf 5.5.3). De diplomafragmenten die in Hoogeloon zijn gevonden zijn ook aangetroffen in een gebouw met stenen fundamenteen, hoewel deze nederzetting ook uit houten gebouwen bestond (Derks 2014b, 463-471; Hiddink 2014). Een andere complicerende factor is het gegeven dat niet alle militaire diploma's gemaakt waren van brons, maar van vergankelijk materiaal, zoals hout, dat in veel gevallen niet bewaard is gebleven (Haynes 2013, 345-346).

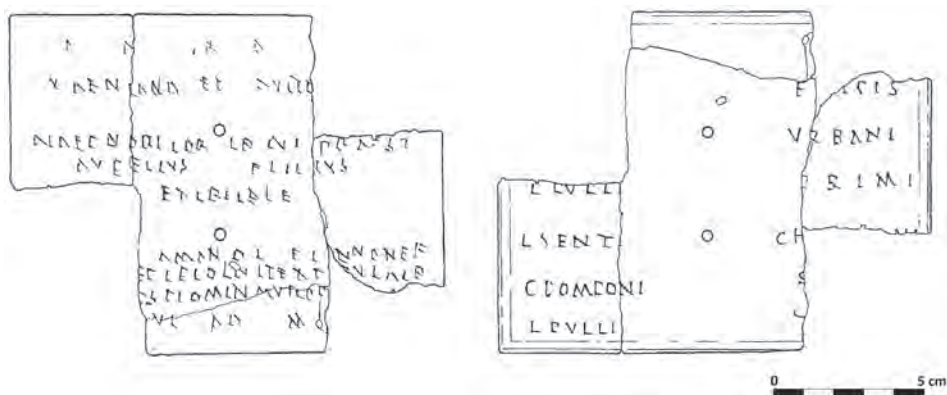

Fig. 1.3. Militair diploma, gevonden in Poeldijk. Afbeelding naar Bogaers 1979, 361 Abb. 4 en 363 Abb. 6. Links: binnenzijde van het diploma, rechts buitenzijde van hetzelfde diploma.

Het lokaliseren van veteranen via archeologisch vondstmateriaal moet eveneens met een zekere voorzichtigheid worden benaderd. Zegeldoosjes kunnen bijvoorbeeld voor heel andere doeleinden zijn gebruikt dan het verzegelen van schrijftafeltjes (Derks en Roymans 2002, 89-90, 101-102; Derks en Swinkels 1994, 147; Hingley 2005, 98); er zijn sterke aanwijzingen dat zij gebruikt werden om zakken met geld en andere waardevolle zaken te verzegelen (Andrews 2012, 93-98; 108-109; Andrews 2013, 437). De zegeldoosjes zijn dus geen ondubbelzinnige aanwijzing voor de beheersing van het Latijn op het platteland. Houten schrijftafeltjes komen inderdaad ook voor in het Bataafse gebied, maar ze zijn weinig talrijk: er zijn er slechts vier gevonden, waarvan twee bij elkaar in een eerste-eeuwse militaire context in Utrecht; het hierbij gevonden, gefragmenteerde zegeldoosje was niet bevestigd aan de schrijftafeltjes (Hendriksen 2009a, 99). In het onderzoeksgebied zijn drie fragmenten van schrijftafeltjes gevonden, in drie verschillende rurale nederzettingen (paragraaf 5.9.3). Indien deze schrijftafeltjes de aanwezigheid van veteranen inderdaad aantonen, dan waren zij in het onderzoeksgebied minstens even goed vertegenwoordigd als in de Bataafse *civitas*.

Meer waarschijnlijk is dat de houten schrijftafeltjes juridische documenten, een soort bestellingen of andere officiële documenten zoals testamenten, leningen en overschrijvingen van geld waren, die gebruikt konden worden in het economisch verkeer (Derks en Vos 2015, 16-17; Meyer 2004, 176). De bijbehorende *styli*, die regelmatig worden gevonden in rurale nederzettingen, kunnen wijzen op het gebruik van deze schrijftafeltjes, maar het is niet bekend wat er dan mee werd geschreven. De *styli* kunnen namelijk ook gebruikt zijn voor berekeningen, die op de (herbruikbare) schrijftafeltjes werden genoteerd. In de Romeinse tijd werden de meeste brieven immers met inkt op dunne houten vellen geschreven. Hoewel dergelijke brieven op het Bataafse en Cananefaatse platteland nog niet zijn ontdekt, wijst

het regelmatig voorkomen van fragmenten van inktpotten op het gebruik ervan. Het is aannemelijk dat de brieven werden geschreven aan familie en vrienden ver weg en slechts één groep mensen komt hiervoor in aanmerking: de Bataven en *Cananefates* die in het Romeinse leger dienden. Op basis van de houten brieven, gevonden in het Romeinse fort Vindolanda in Engeland, kregen de families in het thuisland ook post terug, omdat de brieven in Vindolanda in concept werden geschreven door de soldaten zelf (Bowman 1994/2003, 84-85; Heeren 2014, 167). De meeste brieven zijn gevonden in fasen 2 en 3 van het fort, gedateerd tussen 92 en 105; in deze fasen bestond het garnizoen uit het negende cohort van de Bataven (Bowman 1994/2003, 18-19). Klaarblijkelijk was destijds het schrijven van brieven de enige manier om te communiceren met familieleden die ver weg in het leger zaten. Onvermijdelijk heeft dit de kennis van de taal gestimuleerd, ook bij de familieleden van de soldaten op het Bataafse en Cananefaatse platteland. Dit zou weleens de belangrijkste bijdrage van het Romeinse leger aan de provinciale samenleving kunnen zijn geweest: de verspreiding van schrijfmaterialen (of zelfs het schrijven zelf) op het platteland (Haynes 2013, 367).

Het voorkomen van fragmenten van militaire uitrustingsstukken (de zogenaamde *militaria*) en paardentuig wordt ook wel gebruikt als een manier om veteranen in de landelijke, Bataafse nederzettingen te lokaliseren (Derks en Roymans 2006, 121-135; Nicolay 2002, 53-66; Nicolay 2003, 414-435; Nicolay 2007; Vos 2015, 453). Paardentuig werd echter ook gebruikt door burgers (Nicolay 2007, 44) en Nicolay gaat ervan uit dat dit alleen in de eerste eeuw door veteranen naar Bataafse gebied werd gebracht, zonder deze aanname verder te onderbouwen (Nicolay 2007, 217). Dit betekent echter niet dat paardentuig zonder meer wijst op de aanwezigheid van veteranen, een constatering die geen aandacht in publicaties van de protagonisten van dit model heeft gekregen. Op de meeste gepubliceerde verspreidingskaarten is immers het verschil tussen de militaire uitrustingsstukken en het paardentuig niet weergegeven, wat een enigszins vertekend beeld oplevert over de aantallen en verspreiding van met het Romeinse leger te associëren metaalvondsten in het Bataafse gebied (Roymans 2009, 87, Abb. 2; Roymans 2011, 144, fig. 4).

De verspreidingskaarten van *militaria* en paardentuig in de *civitas Batavorum* zijn tot op zekere hoogte zelfs misleidend, want ze lijken aan te tonen dat het Bataafse gebied een uitzonderlijke positie innam als het gaat om de verspreiding van deze met het Romeinse leger te associëren metalen objecten. De vraag is echter of dit beeld klopt, aangezien een vergelijkbare studie van deze objecten voor andere regio's tot voor kort niet beschikbaar was (Haynes 2013, 362). Andere verklaringen voor de overvloedige aanwezigheid van militaire uitrustingsstukken en paardentuig in het Bataafse gebied zijn de voor het behoud van metalen artefacten goede bodemgesteldheid (Van Roemburg 2011, 102-103) en het feit dat het merendeel van het gebied wordt gevormd door gemakkelijk toegankelijk akkerbouwland

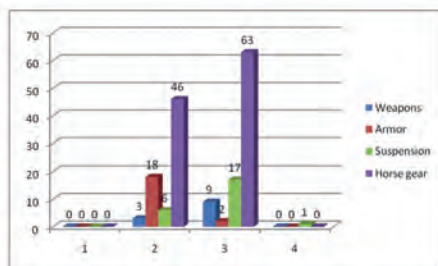

Fig. 5.1: Military equipment and horse gear from rural settlements in the civitas Cananefatium (armor includes helmets and shields).

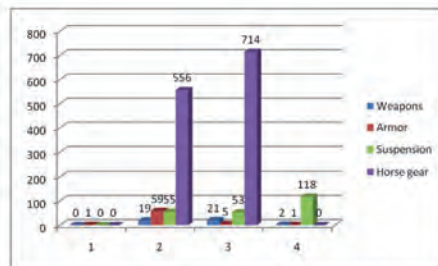

Fig. 5.2: Military equipment and horse gear from rural settlements in the civitas Batavorum (armor includes helmets and shields).

Fig. 1.4. Verspreiding van militaria en paardentuig in rurale nederzettingen in de civitas Cananefatium (links) en het Bataafse gebied (rechts). Afbeelding naar Van Roemburg 2011, 110, fig. 5.1 en 5.2.

(dat regelmatig wordt geploegd), waardoor de nederzettingen uit de Romeinse tijd aan de dag treden. De combinatie van deze elementen en de tolerante houding van de Nederlandse wetgeving met betrekking tot metaaldetectie door particulieren, zorgt ervoor dat het niet verwonderlijk is dat grote particuliere collecties van metaalvondsten zijn gevormd (Vos 2009, 203); de helft van de in het Bataafse gebied verzamelde *militaria* en paardentuig zijn verzameld door metaaldetectoramateurs (Nicolay 2007, 74). Hieruit volgt dat de uitzonderlijke positie van het Bataafse gebied als het gaat om de verspreiding van militaire uitrustingsstukken en paardentuig bediscussieerd kan worden. Nicolay merkte al op dat het aantal vondsten voor de regio's ten zuiden en ten westen van de *civitas Batavorum* waarschijnlijk ondervertegenwoordigd is (Nicolay 2007, 81).

In 2011 is de verspreiding van *militaria* en paardentuig in rurale nederzettingen in de *civitas Cananefatium* onderzocht (Van Roemburg 2011)³. De resultaten van deze studie werden vergeleken met de gegevens van het Bataafse gebied (Van Roemburg 2011, 109-128). Hoewel de Cananefaats regio niet zo veel artefacten heeft opgeleverd als de Bataafse, als gevolg van allerlei verschillende vondstomstandigheden, zijn er, relatief gezien, meer overeenkomsten dan verschillen (figuur 1.4; Van Roemburg 2011, 110, figuur 5.1 en 5.2). In de eerste en het begin van de tweede eeuw zijn de aantallen *militaria* en paardentuig in het Bataafse gebied absoluut gezien beter vertegenwoordigd, wat verklaard kan worden door de late start van de bewoning in het Cananefaats gebied na 50/70. Voor deze periode circuleerden er dus geen militaire uitrustingsstukken in de *civitas Cananefatium*. Als met dit probleem rekening wordt gehouden zijn de verschillen tussen beide civitates eigenlijk heel klein. In het Cananefaats gebied zijn fragmenten van bepantsering zelfs beter vertegenwoordigd

³ Deze studie is gepubliceerd in het kader van een masterscriptie, die beschikbaar is op het repository van de Universiteit Leiden: <https://openaccess.leidenuniv.nl/>.

dan in het Bataafse gebied en dan gaat het specifiek om plaatpantser, dat meestal (maar niet uitsluitend) gedragen werd door legioenssoldaten (Van Roemburg 2011, 111). In de latere tweede en derde eeuw, zijn wapens en fragmenten van de militaire (zwaard) riem beter vertegenwoordigd in de Cananefaatse regio. Paardentuig is wel beter vertegenwoordigd in het Bataafse gebied. Dit zou kunnen wijzen op paardenfokkerij in die regio (Van Roemburg 2011, 111). De grootste winst uit de vergelijking van de twee civitates, is dat het voorkomen van *militaria* en paardentuig in het Bataafse gebied niet zo uitzonderlijk is als het lijkt en dat de *Batavi* niet de enige rurale gemeenschap is in wier nederzettingen deze objecten werden gevonden. Dit kan zelfs een veel voorkomend verschijnsel zijn, dat net zo goed ook in andere rurale gebieden waargenomen zou kunnen worden. Het loont dus de moeite dit onderzoek ook naar andere gebieden uit te breiden.

Huizen met veranda's, de zogenaamde *porticus*huizen, gebouwd in het Bataafse gebied, worden gezien als huizen van veteranen, terwijl de bewoners van huizen met stenen funderingen mogelijk afgezwaaide officieren uit het Romeinse leger zijn (Vos 2009, 240-251; Vos 2015, 453-454). Echter, de *porticus*huizen hoeven niet noodzakelijkerwijs geïntroduceerd te zijn door veteranen, omdat de houten staanders buiten het huis, waarop deze conclusie gebaseerd is, niet automatisch betekenen dat een veranda aanwezig was. De palen kunnen immers ook toegevoegd zijn om een grotere zolder te realiseren, bijvoorbeeld voor opslagdoeleinden (zie ook paragraaf 5.5.2). Het feit dat metalen objecten, die op de aanwezigheid van veteranen kunnen wijzen, niet altijd gevonden worden in de omgeving van deze huizen, is een argument tegen de interpretatie van deze constructies als zijnde een *porticus* (Vos 2015, 454). Huizen met stenen funderingen kunnen ook zijn gefinancierd door inkomsten uit de landbouw of de handel. Ondanks verschillende pogingen om het veteranenmodel verder te onderbouwen, door bijvoorbeeld de verschillende indicatoren voor de identificatie van veteranen te groeperen (Vos 2015, 455) of andere typen vondstmateriaal toe te voegen, zoals Italische terra sigillata (Roymans 2011, 148-153), kan de aanwezigheid van afgezwaaide Romeinse soldaten op het platteland niet voldoende worden aangetoond. Militaire uitrustingsstukken, bijvoorbeeld, kunnen door verschillende mechanismen op het platteland verspreid zijn geraakt, zoals oorlogsbuit (tijdens de Bataafse Opstand?) of door het bewapenen van burgers in crisissituaties, als een soort militie (Bakker 1993, 377; Erdrich 2004, 159; Nicolay 2007, 211-215). Door de vondst van de eerder genoemde militaire diploma's kan worden aangenomen dat veteranen wel degelijk aanwezig waren in de rurale gebieden van de *Batavi* en Cananefaten, maar dat zij niet in grote getale aanwezig waren. Daarom kan bovendien worden aangenomen dat de veteranen niet de belangrijkste katalysatoren van veranderingsprocessen op het platteland waren. Het is evenwel duidelijk dat de rurale gemeenschappen langs de Rijn tijdens de Romeinse periode aan veranderingen onderhevig waren. Het is dan ook waarschijnlijk dat deze veranderingen binnen de gemeenschappen zelf werden geïnstigeeerd, maar ook werden veroorzaakt door het nauwe contact met andere

sociale groepen, zoals naburige stammen, stedelingen en soldaten. De Romeinse staat was waarschijnlijk altijd op de achtergrond aanwezig, als een krachtige vertegenwoordiger, die de bredere sociale context orkestreerde door het opleggen van belastingen en het voeren van beleid en door zich te concentreren op andere imperialistische belangen. Het theoretische concept van de *community* (gemeenschap), dat gebruikt kan worden om ontwikkelingen en veranderingen binnen sociale groepen te begrijpen, is dan ook een geschikt model om de rurale groepen binnen de Cananefaatse *civitas* te bestuderen.

1.7 COMMUNITY⁴

In paragraaf 1.2 is al aangegeven dat het op basis van archeologisch onderzoek moeilijk is om de identiteit van individuen te bepalen. Een ander probleem is dat de identiteit van een persoon bestaat uit een groot aantal verschillende elementen, zoals geslacht, leeftijd en etnische achtergrond en dat de betekenis van deze elementen in tijd en ruimte kunnen variëren (Ivleva 2012, 1-8; Revell 2009, 8 -9). Echter, de groepsidentiteit, of de identiteit van *communities* van diverse omvang, kan worden gedetecteerd door het uitvoeren van archeologisch onderzoek (Gerritsen 2006, 145). Het concept van de *community* is gebruikt in diverse archeologische casestudies. Een goed voorbeeld is het onderzoek naar de lange termijn ontwikkeling en de identiteit van lokale groepen met behulp van een reeks archeologische gegevens die zijn verzameld tijdens archeologisch onderzoek op verschillende nederzettingen uit de brons- en ijzertijd in Zuid-Nederland (Gerritsen 2003). Belangrijke elementen van deze studie zijn het gebruik van het landschap en household archaeology om grip te krijgen op de gemeenschappelijke identiteit. Deze concepten zijn bestudeerd vanuit een diachroon lange termijn perspectief, met de nadruk op sociale en culturele veranderingen, waaruit blijkt dat *communities* moeten worden gezien als tamelijk dynamisch entiteiten, die niet alleen werden beïnvloed door het handelen van hun leden, maar ook door externe factoren (Gerritsen 2006, 150).

Gemeenschappen zijn vaak symbolisch geconstrueerd, waarbij symbolen worden gebruikt om grenzen of de kern van de gemeenschap te definiëren, om zo de ene sociale groep te onderscheiden van de andere (Cohen 1985; Wanner 2009, 159). De gebruikte symbolen variëren, maar kunnen gematerialiseerd zijn, waardoor ze kunnen worden opgespoord door archeologisch onderzoek, dat juist materiële cultuur gebruikt om het verleden te reconstrueren. Hierin schuilt echter het gevaar dat er een problematische relatie tussen materiële cultuur en identiteit bestaat. Om aan dit probleem tegemoet te komen, moet de materiële cultuur worden bestudeerd op een contextuele manier en in een diachroon perspectief (De Clercq 2009, 35; Jones 2007, 53-55). Het gebruik

4 Een deel van de tekst in deze paragraaf is ontleend aan De Bruin 2014a.

van hetzelfde handgevormde aardewerk, dezelfde manier van woningbouw en dezelfde wijze van verwerking van levensmiddelen gedurende een relatief lange periode (vijftig jaar of meer), kan gezien worden als symbolische bouwstenen voor een gemeenschap.

Een gemeenschap wordt niet beschouwd als een statische entiteit, maar is onderhevig aan veranderingen, veroorzaakt door handelingen van individuen en meningen binnen de gemeenschap, maar ook door invloeden van buitenaf, door sociale interacties met andere groepen of, in het geval van de Cananefaatse gemeenschap, de bredere sociale en politieke ontwikkelingen binnen het Romeinse rijk als geheel. Veranderingsprocessen die waargenomen kunnen worden in alle rurale nederzettingen van de *Cananefates*, zijn aanwijzingen voor de aanwezigheid van een gemeenschappelijke identiteit van een *community* die goed is geïntegreerd in grotere netwerken, omdat deze veranderingen tegelijkertijd optreden op verschillende plaatsen (De Bruin 2014a, 40). Deze veranderingen kunnen echter spanningen hebben veroorzaakt of zelfs een bedreiging hebben gevormd, waarop gemeenschappen meestal reageren door “...articulating a habitus that communicated a high degree of collective identity.” (Roymans 2015, 14). De Cananefaatse gemeenschap kan zich hebben gedefinieerd als een reactie op bredere sociaal-politieke veranderingen en men kan een nieuwe symbolische kern, met nieuwe symbolische grenzen hebben gecreëerd, waarbij een nieuwe gemeenschap gevormd werd. Deze gemeenschap, waarin niemand in staat was om daadwerkelijk al haar leden te kennen, was ingebeeld (Anderson 2006, 6), maar voor de mensen die vonden dat ze er deel van uitmaakten, moet het echt hebben gevoeld, zelfs in het geval van regionale verschillen binnen de gemeenschap, zoals verschillende manieren van huizenbouw. Het begrip *community* lijkt dus het meest geschikte concept om de ontwikkeling en veranderingen van de Cananefaatse groepsidentiteit te bestuderen.

1.8 ONDERZOEKSGESCHIEDENIS EN -STRATEGIE

De meest recente, uitgebreide synthese van de *civitas Cananefatium* en zijn plattelandsbewoners werd gepubliceerd in 1978 (Bloemers 1978). Op een theoretisch niveau speelde de gemeenschap van de Cananefaten ook een centrale rol in discussies over plattelandsgroepen in de periferie van het Romeinse rijk (Bloemers 1980; 1983). Na deze publicaties heeft de regio geruime tijd weinig aandacht gekregen. Over de militaire nederzettingen werden de meeste publicaties geschreven voor de jaren tachtig van de twintigste eeuw en pas vanaf het jaar 2000 namen publicaties hierover weer toe, vooral omdat het Romeinse fort van Alphen aan den Rijn werd opgegraven (Haalebos, Franzen et al. 2000; Polak et al. 2004) en een onderzoeksproject, met de nadruk op de Romeinse grens, werd gestart (Erdrich et al. 2008, 29-35). Het onderzoek naar de Romeinse stad (Forum Hadriani) in Voorburg werd min of meer gesynthetiseerd in 2006 (De Jonge et al. 2006) en een promotieonderzoek (Buijtenoordorp

2010). Opvallend genoeg werden op datzelfde moment volledig nieuwe inzichten over deze nederzetting verkregen als gevolg van noodopgravingen op dit ‘wettelijk beschermde’ monument (Bink en Franzen 2009; Driessen en Besselsen 2014).

In 2006 werd een overzicht van de rurale bewoning in een deel van het Cananefaatse gebied gepubliceerd (Van Londen 2006), evenals een gedetailleerd rapport over de nederzettingen in de Harnaschpolder bij Delft (Goossens 2006a). Vóór 2000 werden de gegevens van de meeste opgravingen alleen summier gepubliceerd, omdat er geen wettelijke publicatieverplichting was. Voordeel was wel dat dit gegeven archeologiestudenten stimuleerde om hun scripties over deze opgravingen te schrijven. Andere belangrijke bijdragen werden gedaan door amateurarcheologen die opgravingen deden en publiceerden over de rurale bewoning in de Cananefaatse *civitas*. Al deze inspanningen leverden informatie op over de Cananefates, maar leidden onvermijdelijk ook tot een versnippering van de gegevens, waardoor het lastig was een overzicht van de bewoning in het gebied te krijgen. Door de economische welvaart in de jaren negentig van de twintigste eeuw vonden veel bouwactiviteiten plaats in het onderzoeksgebied, dat het meest verstedelijkte deel van Nederland is. Als gevolg hiervan, en als gevolg van de opkomst van de nieuwe erfgoedwetgeving, werd een archeologische markt gecreëerd en werd het particuliere bedrijven toegestaan om archeologisch onderzoek uit te voeren. Een voorwaarde om als bedrijf te mogen opgraven, was dat de resultaten van de opgravingen binnen twee jaar na afloop van het veldwerk gerapporteerd zouden worden. Deze regel werd verplicht na 2007, toen het verdrag van Valletta (Malta) in de Nederlandse erfgoedwetgeving werd geïmplementeerd. Dit leidde tot een toestroom van vrij oppervlakkige rapporten, die vaak moeilijk toegankelijk of te synthetiseren waren. Op deze manier raakte de informatie over de rurale bewoning in de *civitas Cananefatium* wederom verder verspreid en gefragmenteerd en werd gevreesd dat er een ‘rapportenkerkhof’ zou ontstaan. De inspanningen van het personeel van DANS EASY (een online databank van onder meer archeologische rapporten) om deze rapportages te ontsluiten, is waarschijnlijk de belangrijkste bijdrage geweest om deze informatiebronnen beschikbaar te maken.

Dit onderzoek ving aan met het verzamelen van alle publicaties, scripties van studenten en ongepubliceerde gegevens. Reeds vanaf 1998 was gestart met het verzamelen van alles wat er over de Cananefaatse *civitas* werd geschreven, dus alleen nieuwere publicaties moesten worden gevonden. De basisrapporten, geschreven door verschillende archeologische bedrijven, konden betrokken worden via DANS EASY. Sommige gemeentelijke archeologische diensten, vooral die uit Den Haag en Delft, publiceerden rapporten die uitstegen boven het gemiddelde niveau en het is dankzij hen dat de afgelopen tien jaar de kennis van de Cananefaatse *community* sterk is toegenomen. Een andere belangrijke bron waren enkele ongepubliceerde inventarisaties van de materiële cultuur van het onderzoeksgebied. Zo inventariseerde Marijke Brouwer al het draaischijfardewerk, gevonden in de provincie Zuid-Holland tot 1990 en er kon gebruik

worden gemaakt van een inventarisatie van mantelspelden uit de Romeinse tijd, uitgevoerd door Lourens van der Feijst en Stijn Heeren. Muntvondsten, voornamelijk verzameld door detectoramateurs, werden geïdentificeerd met behulp van Numis, een online-database van De Nederlandsche Bank. Verder kon gebruik worden gemaakt van het overzichtswerk van Fleur Kemmers over de muntvondsten uit het onderzoeksgebied (Kemmerts 2008; Kemmers 2014). Een grote hoeveelheid aardewerk, die vanaf 1998 werd bestudeerd, kon eveneens geraadpleegd worden.

In sommige gevallen werd oud vondstmateriaal opnieuw bestudeerd. Nieuwe vondsten zijn zo nodig ook geanalyseerd, hoewel dit zo veel mogelijk beperkt werd. Enkele ongepubliceerde basisgegevens zijn in de appendices van deze studie opgenomen. In de tekst zijn alleen afbeeldingen geplaatst die nog niet eerder ergens anders zijn gepubliceerd of die noodzakelijk waren om de tekst te begrijpen. Voor afbeeldingen van de overige basisgegevens kunnen de in de tekst genoemde bronpublicaties geraadpleegd worden. Het verzamelen van gegevens eindigde op 1 januari 2015, hoewel enkele uitzonderingen zijn gemaakt, zoals de publicatie over de belangrijke vindplaats Naaldwijk-Mars (Leijnse et al. 2015), de synthese van de militaire vicus in Ockenburgh in Den Haag (Waasdorp en Van Zoolingen 2015a) en de studie van de *fibulae* uit Nederland en de directe omgeving (Heeren en Van der Feijst 2017).

1.9 STRUCTUUR VAN DE TEKST

Na de inleiding en de bespreking van relevante theoretische concepten (hoofdstuk één), worden twee elementen besproken in het tweede hoofdstuk: het natuurlijke landschap en de locaties van de nederzettingen uit de Romeinse tijd. Het natuurlijke landschap was een belangrijke factor: vanwege de nabijheid van de zee en het waterrijke karakter van het overgrote deel van het gebied, waren de mogelijkheden voor het gebruik door de mens beperkt. Aan de andere kant boden de landschappelijke omstandigheden ook mogelijkheden zoals scheepvaart en handel, visserij en het verzamelen van zout. Met een beschrijving van de dynamiek van het landschap en de locatie van de verschillende soorten nederzettingen en hun datering kan inzicht worden verkregen in het nederzettingsspatroon van de verschillende gemeenschappen. Het hoofdstuk eindigt met een discussie over de grenzen van de Romeinse provincie *Germania inferior* en de bestuurlijke indeling van de *civitas Cananefatium*. Hoofdstukken drie, vier en vijf behandelen de archeologische overblijfselen van de drie gemeenschappen in het onderzoeksgebied, zoals beschreven in de paragrafen 1.2 en 1.3. In hoofdstuk drie worden de militaire gemeenschappen gepresenteerd, waarbij niet alleen groepen met een relatie met het leger in het grensgebied langs de Oude Rijn, maar ook die langs de Noordzeekust besproken worden. Hoofdstuk vier behandelt de civiele wegen en de Romeinse stad in Voorburg, terwijl hoofdstuk vijf een overzicht geeft van de rurale

bewoning. In hoofdstuk zes wordt een ruimtelijk en diachroon overzicht van de bewoning in het gebied gepresenteerd, vanaf de late ijzertijd (250 voor Christus-0) tot aan het einde van de vierde eeuw. Hierbij worden de relevante archeologische gegevens, verzameld in de hoofdstukken drie, vier en vijf, besproken en vergeleken met andere, goed onderzochte regio's in Noordwest-Europa en de bredere ontwikkelingen in het noordwestelijke deel van het Romeinse rijk. Tenslotte worden in hoofdstuk zeven de conclusies geformuleerd.